

Elmélet és empíria a szociolingvisztikában

*(Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia –
Szeged, 2012. augusztus 30. –
szeptember 1. – előadásaiból)*

Szerkesztette
KONTRA MIKLÓS
NÉMETH MIKLÓS
SINKOVICS BALÁZS

Gondolat Kiadó
Budapest, 2013

Kötetünk megjelentetésének támogatásáért köszönetet mondunk
a Magyar Tudományos Akadémia Domus Programjának

és a Szegedi Tudományegyetem BTK Angoltanár-képző
és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének,
valamint Magyar Nyelvészeti Tanszékének

A BENYÚJTOTT KÉZIRATOKAT ÉS E KÖTET CIKKEIT LEKTORÁLTÁK:

Bene Annamária, Beregszászi Anikó, Bíró Bernadett, Borbély Anna,
Csernicskó István, Gúti Erika, Hegedűs Attila, Hegedűs Rita,
Hoffmann Ildikó, Janurik Boglárka, Juhász Dezső, Kis Tamás,
Kolláth Anna, Kontra Miklós, Kozmács István, Lanstyák István,
Menyhárt József, Misad Katalin, Németh Miklós, P. Lakatos Ilona,
Salánki Zsuzsa, Sándor Klára, Schirm Anita, Szabó Tamás Péter,
Tolcsvai Nagy Gábor, Vančioné Kremmer Ildikó
és a két műhely vezetői: Bodó Csanád, Vargha Fruzsina Sára,
valamint Sipőcz Katalin és Szeverényi Sándor

A könyvben közölt fényképeket és a borítón látható képet
Szentgyörgyi Anna készítette.

© Szentgyörgyi Anna, 2013

Szerkesztés © Kontra Miklós, Németh Miklós, Sinkovics Balázs, 2013

© Szerzők, 2013

Tartalom

Előszó 9

Plenáris előadások

Cseresnyési László: Szabályok és véletlenek 13
Sándor Klára: Mennyire evolúciós az evolúciós
nyelvészet? 34

Előadások

Bauko János: Közösségi ragadványnevek használata
a szlovákiai magyarok körében 55
Bilász Boglárka: Nyelvi ideológiák kétnyelvű szlovákiai
középiskolások körében 69
Bokor Julianna: Siket szülők halló gyermekeinek
identitása a nyelvhasználat tükrében 83
Borbély Anna: Nyelvcsere és nemzetiségi identitás:
elméleti kérdések és kutatási módszerek 101
Csernicskó István: Az ukrán szociolingvisztika
nyelvszemlélete a szurzsik megítélésének tükrében 119

Fehér Krisztina: Innátizmus? – egy pszicholingvisztikai kérdés és a szociolingvisztika elmélete-módszertana	137
Fóris Ágota: A szaknyelvek szociolingvisztikai és terminológiai megközelítése	163
Gréczi-Zsoldos Enikő: A történeti szociolingvisztikáról	173
Gy. Bazsika Enikő: Nyelvi változások tükröződése nyelvjárási beszélők nyelvi tudatában	188
Hegedűs Attila: A dialektológiai mondattani kutatás elméletéhez és gyakorlatához	204
Heltai Borbála Éva: Nyelvsere és migráció egy többnyelvű hazai beszélőközösségben	219
Kis Tamás: A megbélyegzett szleng	237
Kontra Miklós: „A nyelvészet eltűnhet” (Walt Wolfram) – és a nyelvi adatok?	253
Misad Katalin: A szaknyelvoktatás szociolingvisztikai szemléletű vizsgálata Szlovákiában	270
Molnár Anita: Az óvodai nevelési nyelv megválasztásáról Beregszászban	286
Németh Miklós: Történeti szociolingvisztika – három évtized mérlege	304
Schirm Anita: Fókusz(csoport)ban a diskurzusjelölők	324
Sinkovics Balázs: Nyelvhelyesség az iskolában az 1930-as és 1940-es években	337
Sólyom Réka: Reklámyelvi neologizmusokhoz kapcsolódó befogadói attitűdök és értelmezési stratégiák vizsgálata	351
Szabó Dávid: A szlengkutatás módszertani kérdéseiről: diákszlengkutatások Franciaországban (1990–1996) és Magyarországon (2000–2008)	368
Szabó Tamás Péter: Egy megfigyelés – több interpretáció	380

<i>Műhely: Nyelvi változók, nyelvhasználat, térbeliség</i>	
Bodó Csanád – Vargha Fruzsina Sára: Nyelvi változók, nyelvhasználat, térbeliség	399
Gál Noémi: Az / kiesése mint nyelvi változó a Vő István-féle hangoskönyvben	402
Iglai Edit: A nyelvi mentalitás és a határmentiség szerepe a területi nyelvváltozatok változásában	417
Kocsis Zsuzsanna: Nyelvjárási <i>ř</i> hangok vizsgálata, különös tekintettel a labializáció mértékére	432
Menyhárt József – Presinszky Károly: A szórványos <i>ö</i> -zés vizsgálata a Csallóközben generációk és iskolázottság szerint	444
Vargha Fruzsina Sára: Az adatok kor és nem szerinti megoszlása <i>A magyar nyelvjárások atlasza</i> ellenőrző gyűjtésében	459
<i>Műhely: Uráli nyelvek – szociolingvisztikai elméletek és módszerek</i>	
Sipőcz Katalin – Szeverényi Sándor: Uráli nyelvek – szociolingvisztikai elméletek és módszerek	477
Kozmács István: Az udmurt sajtónyelv egyes jellemzőiről	479
Oszkó Beatrix – Ponomareva Larisza: A komi-permják nyelv és a média	500
Salánki Zsuzsa: Nyelvi változók oroszországi finnugor nyelvekben: néhány vizsgálati lehetőség az udmurt nyelv alapján	518
Speshilova Yulia: Egy feltételezett szintaktikai változó a mai udmurt nyelvben	534
Névmutató	547
Tárgymutató	555
A kötet szerzői	563

SÁNDOR KLÁRA

Mennyire evolúciós az evolúciós nyelvészet?

Evolúciós nyelvészet(ek)

William Croft (2008) összefoglalója szerint a nyelv kialakulásának, illetve a nyelv kulturális evolúciójának kutatását nevezik ma *evolúciós nyelvészet*-nek: mindazt, ami a nyelv kialakulásának körülményeivel, evolúciós háttérrel, kognitív föltételeivel foglalkozik. Croft, noha kutatási területe elsősorban a tipológia és a kognitív nyelvészet, számos munkájában használja a jelenleg zajló nyelvi változások irodalmát – ismertetőjéből mégis hiányzik mindaz, amit ez az irányzat hozzátehetne az evolúciós nyelvészethez. Sőt: maga az irányzat is hiányzik az áttekintésből. Hasonló definíciót ad az *Evolutionary Linguistics* című kötet is (McMahon és McMahon 2012: 1–2): az evolúciós nyelvészet a nyelv kialakulásával, illetve azzal a folyamattal foglalkozik, amely az „ősnyelvből” végül létrehozta azokat a komplex struktúrákat, amelyeket ma emberi nyelveknek nevezünk (beleértve mai nyelveink valamennyi számunkra megismerhető elődnyelvét). A szerzőpáros egyik tagja, April McMahon szintén jól ismeri a nyelvi változatosság

és változás kutatásának eredményeit,¹ mégsem szerepelnek ezek az ő összegzésükben sem.

Az, hogy a variacionista szociolingvisztika egykori alapkérdése, a nyelvi változások mechanizmusa kimarad az evolúciós nyelvészeti összegzésekből azért is lehet különös, mert abban a programban (Weinreich, Labov és Herzog 1968), amely e kutatások elméleti megalapozását jelenti, a megcélzott elméleti keretnek az *evolúciós nyelvészet* elnevezést szánták.²

Különös, de mégis érthető, két okból is. Egyrészt a nyelvi változások társasnyelvészeti kutatása nagyon sok szempontból megvalósította ezt a programot: az eredmények rövid, erősen szelektáló összefoglalása is három meglehetősen vastok kötetet tesz ki (Labov 1994, 2001, 2010). A szociolingvisztika messzire jutott előre saját útján, képviselői nem kanyarodnak folyton vissza a kiindulóponthoz. Ugyanakkor a program – úgy vélem, elméleti szempontból legfontosabb – eleme, amely a nyelvi változások elméleti keretének kialakítását célozta, mintha elszikkadna. A tetemes mennyiségű empirikus adatra nem épül átfogó változáselmélet – Labov maga hangsúlyozottan csak „elvekről” beszél mindhárom kötetben –, és a legutóbbi időkig maga az elméleti háttér is reflektálatlan maradt. Mikor a mai értelemben vett evolúciós nyelvészet formálódni kezdett, a szociolingvisztika igen csekély átfogó elméleti érdeklődést mutatott, márpedig más tu-

¹ Igaz, a nyelvi változást sokkal inkább a klasszikus nyelvtörténet, illetve a modern nyelvelméletek cáfolata felől közelíti meg (McMahon 1994, 2000).

² Labov rendszeresen használja a nyelvi változások kutatásának megjelölésére az *evolutionary linguistics* kifejezést, de az általa is jegyzett 1968-as programnak sem a nyelv kialakulására vonatkozó téziseivel, sem evolúcióelméleti illesztésével nem foglalkozik.

dományágak képviselői inkább elméleti konklúziókat tudnak fölhasználni saját munkájukhoz, esettanulmányok sokaságát kevésbé.³

Másrészt amikor a Párizsi Nyelvészeti Társaság 1866-os, hírhedt dörgedelme után,⁴ több mint egy évszázad múltán, az 1980-as évek legvégén, az 1990-es évek elején újraindult a nyelv kialakulásának kutatása, akkor a fő ösztönző erő a kognitív tudományok gyors fölfutása volt, így a nyelvészetben belül elsősorban a neurolingvisztika és a pszicholingvisztika területéről érkeztek azok a kutatók, akik nem sokkal később már rendszeres konferenciasorozaton mutatták be elméleteiket.⁵ Nem sokkal később csatlakoztak hozzájuk a magukat elméleti nyelvészetként definiáló iskolák kutatói – ez is érthető, hiszen a nyelv kialakulása iránt megújult érdeklődés egyik első jele Pinker és Bloom (1990) tanulmánya volt.

Így az evolúciós nyelvészet nyelvészeti bázisát szinte kizárólag a kognitív nyelvészet és a magukat elméleti nyelvészetnek nevező irányzatok adják, a nyelvi változások működéséről összegyűjtött tudást viszont egyelőre

³ Ritka, de van azért példa arra, hogy a nyelvi változások vizsgálatának eredményeit átfogóbb elméletalkotási igénnyel foglalják össze, például Hudson (1996), Aitchison (2001).

⁴ A *Société de Linguistique de Paris* akkori döntése szerint a nyelv kialakulása olyan régen volt, és olyan kevés a fogódzó a kutatásához, hogy erről a tudomány szabályainak megfelelően úgyszólván képtelenség bármit mondani, ezért lapjában nem volt hajlandó olyan írásokat közölni, amelyek ezt a témát boncolgatták.

⁵ Az EVOLANG-konferenciákat 1996 óta két évente rendezik; a konferenciák anyagát tartalmazó kötetek arról tanúskodnak, hogy az előadók kutatási főiránya továbbra is a kognitív tudományokhoz tartozik; az utóbbi időben egyre nagyobb hangsúlyt kap az etológia és a nyelv kialakulásának, illetve a nyelvsaládok létrejöttének modellezhetősége.

nem sikerült integrálni az evolúciós nyelvészetbe.⁶ Ezzel sem a nyelvi változásokat tanulmányozó variacionista szociolingvisztika nem jár jól, hiszen kimarad az utóbbi évek vezető, ráadásul igen érdekes kutatási folyamataiból, sem az evolúciós nyelvészet nem jár jól, mert kimarad belőle mindaz a tárgya szempontjából releváns tudás, amelyet a szociolingvisztika fél évszázad alatt összegyűjtött a nyelvi változások mechanizmusairól.

Ebben az írásban azzal foglalkozom, hogy mennyiben teljesült a weinreichi elméleti programnak a nyelv kialakulására és evolúciós keretbe illesztésre vonatkozó kitétele. A nyelv evolúciójáról szóló elméletek összefoglalására itt természetesen nincs mód,⁷ sem arra, hogy a variacionista szociolingvisztika minden lehetséges hozzájárulását számbavegyük, de az evolúciós értelemben legfontosabbnak látszó kérdésnek legalább a fölvetéséig – tudunk-e bármiféle választ adni arra, hogy adaptív-e a nyelv változatossága – érdemes eljutni.

⁶ Noha a társasnyelvészet eredményeire – és egyáltalán nyelvfelhasználására – valószínűleg nagy igény volna, hiszen a nyelv evolúciójának azokhoz a modelljeihez, amelyek a nyelvet a társas viselkedés részének tekintik, jól illeszkednek a társasnyelvészeti kutatások adatai, ugyanakkor nehezen tudnak mit kezdeni a nyelv chomskyánus (ha újabban már csak minimalista formában is, de innát nyelvi képességeket föl-tételező, és a valóban beszélt nyelvet továbbra is figyelmen kívül hagyó) koncepciójával (lásd például Larson, Déprez és Yamakido 2010). Az utóbbi időben talán megindult valamiféle közeledés, legalábbis a kognitivisták fölfedezték, hogy a nyelvi variabilitásnak jelentése van (Geeraerts, Kristiansen és Peirsman 2010).

⁷ Erre lásd Fitch (2010) és McMahon és McMahon (2012).

Weinreich evolúciós elméleti kerete

A nyelvi képesség biológiai kialakulásának lehetőségeivel foglalkozó tanulmánygyűjtemény bevezetőjében (Larson, Déprez és Yamakido 2010: 1) olvashatjuk, hogy a Párizsi Nyelvészeti Társaság már említett tilalmát lényegében csak a nyelvészek vették komolyan: az antropológusok, biológusok, pszichológusok és filozófusok az egykori öregurak ódzkodásával mit sem törődve próbálkoztak evolúciós kérdések tisztázásával, beleértve a nyelv eredetét is. A nyelvészek azonban távol tartották magukat a nyelv kialakulásának kutatásától, s valamiért nem is igen érdekelte őket – különösen a generatív nyelvészeket hagyta hidegen ez a kérdés.

Ez azonban alakulhatott volna másként – legalábbis a társasnyelvészeti szemlélettel⁸ vizsgálódókat illetően. Amikor Uriel Weinreich két munkatársával jegyzett írásában (Weinreich, Labov és Herzog 1968) lefektette a modern szociolingvisztika elméleti alapjait, azt fejtette ki, hogy a nyelvi változás érvényes elméletének egységes keretben kell magyaráznia az emberi nyelv s aztán a nyelvek kialakulását és a mai változásokat:

„A nyelvi evolúció elméletének meg kell mutatnia, hogy a más fajokra jellemző kommunikációs formákból (valamiféle mutációkkal) hogyan alakult ki a csakis az emberre jellemző proto-nyelv, s hogy aztán ebből hogyan alakultak ki a beszédformák olyan szerkezeteivel és komplexitásával rendelkező nyelvek, amelyeneket ma megfigyelhetünk. Magyaráznia kellene, hogyan alakultak ki a mai

⁸ A két nyelvészlelet különbségéről magyarul lásd Sándor (1998, 1999a, 1999b, 2001a), a két szemlélet nyelvfilozófiai ellentétéről Békés (1996).

nyelvek azokból a legkorábbi előzményekből, amelyeket még bizonyíthatóan ismerünk, s végül meghatározná, hogy a nyelv jelenlegi alakulása ugyanazt az irányt követi-e, s ugyanazok a tényezők irányítják-e, mint a múltban.”

Weinreich William Dwight Whitney gondolatait fogalmazta újra. Whitney – akinek nyelvészleletét meghatározta az evolucionizmus, ha nem volt is darwinistának nevezhető⁹ – adaptálta a nyelvre a Darwinnak is kiindulópontként szolgáló elvet, melyet a geológus Charles Lyell fogalmazott meg a földtani folyamatok tanulmányozására:

„A nyelv természete és használata... teljes története során nem lehet más, mint lényegét tekintve ugyanolyan... nincs más mód, hogy ismeretlen történetét tanulmányozzuk, csak az, hogy körültekintően tanulmányozzuk élő jelenét és rögzített múltját, valamint az, hogy ezekből a vizsgálódásokból föltárt elveket és szabályszerűségeket általánosítsuk és alkalmazzuk a távoli körülményekre is.”¹⁰

Noha a modern szociolingvisztika gyakran méltatlanul elfeledkezik Whitneyről (és saját nyelvészetén belüli történetéről is),¹¹ ennek az elvnek az alkalmazása egyértelműen Weinreich programjába illeszkedik, és nyilvánvalóan sokat segíthet a nyelvtörténeti rekonstrukciókban. Erre nagy szükség is van, hiszen a nyelvtörténet – Labov (1994: 11) megfogalmazásában – annak a művészete, ho-

⁹ Whitney evolucionizmusáról lásd Nerlich (2005). Whitney fivére, Josiah Whitney szintén geológus volt, így Lyell elvéről Whitney Darwin közvetítése mellett tőle is értesült (Labov 1994: 21).

¹⁰ Whitney (1867: 24).

¹¹ Erről l. Koerner (1991). Labov (1994: 21–22) mint Weinreich egykori tanítványa és szerzőtársa a kivételek közé tartozik.

gyan lehet a lehető legjobb eredményt kihozni rossz (hiányos, töredékes, nehezen értelmezhető) adatokból.

Az evolúcióelméleti háttérből érthető meg az is, miért kapcsolódik a nyelvi változások elmélete elválaszthatatlanul a nyelvi változatosság kutatásához: a változatosság, csakúgy, mint a biológiai evolúció folyamatában, a nyelvben is egyszerre előfeltétele, következménye és sokszor (de nem szükségképpen) jelenidejű kivetülése a változásnak.¹² Ezzel válik érthetővé, miért tartják a nyelvi változások mechanizmusait kutatók alapkérdésnek azt, amit Weinreich és munkatársai *aktuációs problémának* neveztek: azaz hogy miért éppen egy bizonyos időpillanatban kezdődik egy változás, miért nem korábban vagy később, és egyáltalán, miért következik be.

Mostani szempontunkból igen fontos, hogy az aktuáció problémája elválaszthatatlanul összefonódik a nyelv ketős beágyazottságával: a nyelvi változások folyamatainak megismeréséhez természetesen továbbra is szükségünk van a szűken értelmezett nyelvi rendszeren belüli összefüggések, viszonyok, mozgások ismeretére, de ugyanilyen súllyal, sőt a nyelvi rendszer szerves részeként, s nem valamiféle külső adalékként ismernünk kell az egyes nyelvi elemek (szavak, nyelvtani formák, kiejtés) társas jelentéseit. Az aktuációs probléma és a beágyazottság tulajdonképpen ugyanannak az alapkérdésnek a két megközelítése: hogyan írható le a nyelv mint folytonos változásban lévő rendszer. A szociolingvisták számára közhely, hogy csak a két szempont egyesítésével érthetjük meg a nyelvtörténet talányosnak látszó eseményeit: például hogy miként bujkálhat évszázadokig egy-egy új változat úgy, hogy

¹²A nyelvi változás evolúciós jellegéről lásd Sándor és Kampis (2000).

a közösség észre sem veszi, hogy létezik, miközben terjed; hogy egy-egy változó, amely évszázadokig nem mozdul, változatai ugyanolyan (stílus-, földrajzi és/vagy társadalmi) rétegződést mutatnak, mint régen, egyszer csak meglódul, és az egyik változat teljesen eltűnik, akár az eredeti, akár az új; hogy egy gyorsan terjedő változás miért torpan meg hirtelen; hogy miként terjedhet úgy egy változás, mintha városról városra ugrálna, kihagyva közben a falvakat, s oda csak később, gyengébb hullámokban jut el; stb.

Vissza a jövőbe

1968-ban Weinreich és munkatársai még jócskán saját koruk előtt jártak az evolucionista nyelvelméleti keret megteremtésének igényével. A nyelvészetben akkoriiban egyre inkább a generatív iskola vált uralkodóvá, ennek képviselőit viszont az 1990-es évekig egyáltalán nem érdekelte a nyelv kialakulása.¹³ A kognitív tudományok, bár diszciplináris előzményeik már jelen voltak, ma ismert transzdiszciplináris formájukban meg sem születtek még, ráadásul létrejöttük után még jó ideig (úgy az 1990-es évekig) elsősorban a „tisza megismerés” érdekelte volna őket¹⁴ – az pedig a társasnyelvészettel egyszerűen nem kompatibilis.¹⁵ A szociolingvistáknak nem maradt más útjuk, mint a jelenben zajló változások tanulmányozása, de ezzel sem mentek szembe a programmal, hiszen éppen az evolúciós vizsgálatok egyik alapelvét, az azonosság elvét érvényesítették vele, összhangban Lyell, Whitney és Weinreich szemléletével.

¹³Lásd Larson, Déprez és Yamakido (2010: 2–5).

¹⁴Részletesebben lásd Pléh (2007).

¹⁵Nyelvszemléleti-nyelvfilozófiai okokból, lásd 8. jegyzet.

A tudományos élet nagy vesztesége, hogy Labov sokkal kevésbé hajlik elméletalkotásra, mint talán Weinreich tette volna.¹⁶ Mint főntebb szó esett róla, a variacionista szociolingvisztika szinte már áttekinthetetlen adatmennyiséget halmozott föl az utóbbi fél évszázadban, és empirián nyugvó ismeretek tömegét szerezte be a nyelvről, erről azonban a társtudományok (beleértve a nem szociolingvista nyelvészeket) sajnos alig értesülnek. Érthető persze a társasnyelvészet elvi és módszertani attitűdje, amely az induktív megközelítést preferálja – vagyis az adatokból próbál a szabályosságok megállapításáig eljutni, s nem egy elképzelt („ideális” és/vagy a nyelvész saját idiolektusával nagyjából azonos) nyelvből alkot egymást viszonylag gyakran váltó elméleteket. Nem menthető viszont, hogy a rengeteg empirikus adat alapján sem gyakran születnek a releváns eredményekből elméleti összegzések.

Ezért lehet, hogy több, egyébként nem chomskyánus (vagy utódiskoláihoz tartozó) nyelvész a nyelvi változások kutató variacionista eredmények beépítése nélkül keres evolúciós keretet a nyelvi változások kutatásának. Rudi Keller (1994) például – vállaltan – a német nyelvtörténeti iskola és Whitney 19. századi munkáját folytatva dolgozta ki elméletét. Keller Adam Smith „láthatatlan-kéz”-teóriáját kölcsönzi a nyelvi változások modellezésére: Keller szerint a nyelv kialakulása és a nyelvi változások léte csak úgy magyarázható, hogy a nyelvet kialakító, illetve változtató ágensek (maguk a beszélők) akaratlanul, más szándékaik megvalósítása közben „mellékesen” működtetik ezeket a folyamatokat. Sok példája közül az egyikkel megvilágítva: a nyelv úgy alakulhatott ki, és a változások úgy jönnek létre, ahogyan az ősvények: az emberek, akik saját céljaikat kö-

¹⁶ Erről ő maga is ír: Labov (1994: 4–5).

vetik, szándéktalanul létrehoznak valamit, amit a többiek is használni fognak – ahogyan a fűvön átvágva rövidítők sem a többiek kedvéért taposnak ösvényt, de végül mégis lesz ott út, ahol korábban nem volt.

April McMahon a nyelvi változásról szóló könyvében (1994) éppen csak egy fejezet erejéig említi a variacionista változásvizsgálatok eredményeit, az evolúciós nyelvészetről szóló új munkában (McMahon és McMahon 2012) még ennyi szerepet sem kap, noha egy korábbi könyvében (McMahon 2000) olyan nyelvelméleti-evolúcióelméleti megfontolások alapján bírálja az optimalitáselméletet, amelyek a társasnyelvészet nyelvszemléletével teljes összhangban vannak.

A darwinista szemlélet határozza meg Bernard Bichakjian munkásságának nagyobbik részét is. A darwinianus nyelvészet megteremtésének igényével írt összegzésében (2002) amellet érvet, hogy a nyelvi elemek két szelekciós erő együtthatásaképpen evolválódnak. Az egyik erő létrehozásuk költségeinek csökkentése (a klasszikus nyelvtörténet jól ismert kifejezésével: a kisebb erőfeszítésre törekvés) mind artikulációs, mind neurológiai értelemben, a másik erő a minél hatékonyabb működés, a funkcionális sikeresség. Bichakjian – értékítéletek nélkül – megkérdőjelezi azt a széles körben elfogadott nézetet, hogy szerkezeti értelemben minden nyelv egyformán komplex, és úgy véli, hogy a nyelvekben a szelekciós folyamatok révén olyan szerkezetek maradnak meg, amelyek fokozatosan egyre korábban teszik lehetővé a nyelvelsajátítást – ebben az értelemben a nyelvek nem pusztán változnak, hanem evolválódnak is.¹⁷

¹⁷ Bichakjian szerint az egyszerűsödési folyamatok ellen hathat a kétnyelvűség, mert „megzavarja” a természetes folyamatokat, a minél „kényelmesebb” szerkezetek szelekcióját. Trudgill (2011), aki szintén

Salikoko Mufwene (2008) a pidzsin és kreol nyelvek kutatása révén jutott el végül oda,¹⁸ hogy a nyelvi folyamatokat az evolúció folyamataival analógnak (tehát nem azonosnak, de csaknem mindenben párhuzamosnak) tekintse. A dialektusokat, illetve nyelveket a fajok mintájára a családi hasonlóság alapján alkotott extrapolációnak tekinti, a szelekciót a beszélők preferenciáit meghatározó többféle erő együttes következményének, a nyelvi változást az egyéni viselkedések kumulálódásának tartja. Ugyanakkor fölhívja a figyelmet arra, hogy a biológiai és a nyelvi evolúció nem azonos, csak sok szempontból hasonló, de a nyelvi evolúciónak vannak saját jegyei is.

Jean Aitchison, noha igen jól ismeri a nyelvi változások kutatásának variacionista eredményeit (1991), a nyelv kialakulásáról szóló könyvében (1996) közvetlenül nem sok mindent használ az evolúciós nyelvészet számára hasznosítható tanulságokból. Ugyanakkor szemlélete – összhangban Bichakjian és Mufwene megközelítésével is – szintén nagy hangsúlyt fektet a nyelv társas mivoltára és variabilitására.

A variacionista szociolingvisztika eredményeire alapuló nyelvelméleti-változáselméleti megközelítések csak az utóbbi egy-két évtizedben jelentek meg, s egyelőre igen kevés van belőlük. Van közöttük olyan, amely nem kifejezetten az evolúciós keretbe illesztést célozza meg (igaz, nem is megy szembe vele), inkább valamiféle tudó-

szakít a „minden nyelv egyformán komplex” tézisével, ezzel szemben – számos kontaktus vizsgálata alapján – amellet érvel, hogy a kétnyelvűség a nyelvet második nyelvként beszélők egyszerűsítő nyelvvelsajátítása miatt a komplexitás csökkenéséhez, a nyelvi elszigeteltség a komplexitás növekedéséhez vezet.

¹⁸ Számos korábbi, már evolúciós szemlélettel írt tanulmánya és könyve is van, ezek ismertetésére itt nincs mód.

mányos divatot követ. Ilyennek látszik Edgar Schneider (1997) fölvetése arról, hogy a káoszelmélet magyarázhatja a nyelvi változatosságot és változást. Vitathatatlan, hogy a nyelv működése sok mindenben hasonlít a dinamikus rendszerek sajátosságaihoz, kétségtelen, hogy a nyelvi változás bonyolult és soktényezős folyamat, és hosszú távra nem jósolhatók meg a nyelvi változások, az empirikus adatok azt is egyértelműen mutatják, hogy a nyelvi viselkedés statisztikus módon írható le leginkább,¹⁹ de Schneider – legalábbis egyelőre – nem dolgozta ki részletesebben modelljét.

Erőteltjesen evolucionista viszont William Croft (2000) elmélete, és ugyanakkor megfelel az empirikus társasnyelvészet követelményeinek is: Croft szerint a nyelvelmélet megalkotásakor nem valamiféle elvont rendszerből, hanem a valóságban létező nyelvből kell kiindulni, és a változást magyarázó elméletnek ki kell terjednie a nyelv strukturális, funkcionális és társas dimenziójára is.²⁰ Croft azonban maga is nem létező nyelvet definiál, amikor azt mondja, hogy a nyelv a „megnyilatkozások populációja egy beszélőközösségen belül”. Erre azért van szüksége, mert a DNS-nek a megnyilatkozást felelteti meg, ez volna a replikáció alapegységeinek hordozója. A replikáció alapegységére a dawkinsi *mém* mintájára új fogalmat vezet be, a *lingvémát* – ez volna a gének megfelelője. Croft egységeit azonban lényegében lehetetlen azonosítani, és semmi sem garantálja, hogy a beszélő és a hallgató számá-

¹⁹ A nyelvi változás hasonló megközelítése: Sándor (2001b).

²⁰ Ugyanakkor Croft furesamód megtartja a szinkrón és a diakrón aspektust, amikor megkülönbözteti a mutáns replikációk fölbukkanását, illetve terjedését. Akkor sem szakad el a hagyományos, de az evolúciós keretbe nem illeszthető dichotómiáktól, amikor szétválasztja egy-egy változás lehetséges „külső” és „belső” okait.

ra ugyanaz a megnyilatkozás ugyanabban a jelentésben, funkcióban szerepel, sőt az empirikus adatok azt mutatják, hogy az interpretációk nagyon is különbözőek lehetnek. Croft ott hibázott, hogy nem adaptálta a nyelvre az evolúciós szemléletet, hanem pusztán terminológiai analógiaként használta, s nem vette figyelembe, hogy a replikáció csak valóságos fizikai közegben történhet.

Nikolaus Ritt (2004) nemcsak rámutatott Croft tévedésére, hanem – ez elméletének a legfontosabb hozadéka – végre a nyelv változásának modellezését illetően is összekapcsolta az evolúciós szemléletet a kognitívizmussal. Ritt szerint a replikátor semmiképpen nem lehet a beszélő mint személy, hiszen a nyelvi változásokat a beszélők nem tudatosan „végzik”, nem akarattal változtatnak. A replikáció csak ott történhet, ahol a nyelv valójában van: az agyban. Az egyes nyelvi elemek – hangok, morféma, funkciók – nem mások, mint a létrehozásukkor aktivált neuronmintázatok, a mutációk pedig azért keletkeznek, mert a nyelvi elemek egyes aktivációi alkalmával a neuronmintázatok nem teljesen azonosak egymással.

A variacionista szociolingvisztika eredményeiből építkező eddigi legfontosabb elméletalkotás kétségtelenül William Kretschmar (2009) munkája. Kretschmar a *Linguistic Atlas of the Middle and South Atlantic States* (LAMSAS) és más korpuszok adatait elemezve állapította meg, hogy a beszédet a komplex adaptív rendszerek sajátosságai jellemzik: a nyitottság, az emergens szabályalakulás, a skálázhatóság, és az, hogy a környezeti változásoknak megfelelően változik. Kretschmar szerint a nagy mennyiségű adat elemzése megmutatta, hogy a nyelvi viselkedés kontinuum, minden eleme minden időben kiterjedt változatoságot mutat, a közös jegyek számát a földrajzi és a társas kapcsolathálózatokon belüli távolság határozza meg, és a beszélői csoportokat földrajzi és társas vonatkozásban is az

egy-egy elemek fölbukkanásának gyakorisága rajzolja körül. E gyakoriságok percepciója alakítja ki a csoportidentitást, éppen ezért a percepció vizsgálata legalább olyan fontos, mint a nyelvi elemek tényleges megjelenéséé.

Kretschmar elmélete akkor is evolúciós, ha ezt nem hangsúlyozza – bár nem is tagadja, hiszen komplex adaptív rendszerről beszél –, és nem pusztán ezért lesz vélhetően meghatározó a nyelvről való gondolkodásban, hanem mert egyesíti az evolúciós és a kognitív szemléletet a konnekciónizmussal, s mindezt ráadásul nagy mennyiségű empirikus adat elemzésével, tehát a társasnyelvészeti elméletalkotás kívánalmainak megfelelően induktívan teszi. Egyetlen módosítást kell csak tennünk ahhoz, hogy Kretschmar monográfiája az empirikus nyelvelmélet kiindulópontjává váljon: a könyv címét a beszéd nyelvészetéről egyszerűen nyelvészetre érdemes változtatni – tulajdonképpen érthetetlen, hogy miért nem meri (vagy akarja) Kretschmar vállalni, hogy a nyelv az, ami adatolható, amit az emberek a valóságban beszélnek.²¹

Változatoság, változás, identitás, csoportszelekció

A weinreichi evolúciós nyelvészeti program megvalósítása persze Kretschmar elméletével és Ritt fölismerésével, valamint a nem innatista evolúciós nyelvészet (többek között Bichakjian, Mufwene, Aitchison, McMahon és

²¹ A saussure-i dichotómiák és chomskyánus megfelelőik elvetése a társasnyelvészet szemléleti kiindulópontja, ráadásul éppen Kretschmar emergens szabályalakulásra vonatkozó megállapításai igazolják a helyességét.

McMahon) erősödésével nem véget ér, hanem végre elkezdődhet.

A variacionista szociolingvisztika számos fontos megállapítása még kiaknázatlan a nyelv evolúciója és a nyelvi változások evolúciós elmélete szempontjából. Ezek közé tartozik például az, hogy a nyelvi változások (értve itt ezen az új elemek megjelenését, vagyis a nyelvi változás aktuációját) előfeltételeit a nyelvi elemek nyelvi rendszeren belüli beágyazottsága, azaz a nyelvi rendszeren belüli összefüggések teremtik meg – vagyis ezek az összefüggések jelölik ki azokat a pontokat, amelyek a legnagyobb a valószínűsége új változatok létrejöttének és terjedésének, másként fogalmazva amelyek esetében a legnagyobb a valószínűsége annak, hogy a nyelvi elemet megvalósító neuronmintázat módosul az újabb és újabb aktivációkkor.²² Ugyanakkor azt, hogy az új változatok milyen tempóban, hatókörrel, társas jelentéssel terjednek vagy húzódnak vissza, stabilizálódnak változatként, hogyan módosul később a gyakoriságuk, társas jelentésük stb. az egyes beszélői csoportokban egyértelműen a társas kapcsolathálózatok és a nyelvi elemek különféle interpretációi, az interpretációkhoz kapcsolódó szimbolikus jelentések, az ezekhez fűződő attitűdök döntik el.²³ Ezeknek a vonatkozásoknak a föltárásához nem kerülhetjük meg a

²² Részletesebben lásd Sándor 2001b. A terjedés azért kerül ide, mert egy új változat terjedésének akkor van nagyobb esélye, ha az aktuációt létrehozó neuronmintázat-módosulás más beszélők fejében is könnyen létrejön – a változás terjedése tulajdonképpen egyedi aktuációk sorozata.

²³ Természetesen nem minden változás fölismert változás, ilyenkor az alkalmazkodás (mások nyelvi mintáinak követése) öntudatlanul zajlik, és ha egyszerűen a környezeti gyakoriság növekedése („megszokás”) miatt kezd használni valaki egy-egy új nyelvi formát, a rejtett attitűdök akkor is szerepet kapnak.

konnekcionista működés tanulmányozását és a neurolingvisztika bevonását.²⁴

A nyelvi változatosságban rejlő identitásjelölő lehetőség főként a nyelv kialakulásának azon elméletei számára lehet érdekes, amelyek a nyelvet a társas intelligencia részének, az emberi viselkedés egyik aspektusának tartják, amely azonban természetesen nem evolúciós előzmények nélkül, hanem akár több, egymástól különböző homológ struktúrára (például mimézis, vokalizáció, fogalomrepresentáció, társas viszonyok jelzése, elmeolvasás, közös figyelem stb.) épülve alakult ki, és elválaszthatatlan a kultúrától: része, de egyben konstruálja. Az identitásjelzés és a kultúrával való egység lehet a kulcsa annak, hogy megértsük, a nyelv – kikerülhetetlen, szükségszerű, megvalósító közegéből, az agyműködésből következő – változatossága adaptív, ha azzal számolunk, hogy az ember esetében a csoport szelekció is megjelenik: a változatossággal járó identitásjelzés a csoportkohéziót növeli, elkülönít más csoportoktól, s ezzel hozzájárul ahhoz, hogy a szelekció a csoport szintjén is megjelenjen.²⁵ Ebben az értelemben a nyelv valóban „szerv” – de nem az egyén, hanem a csoport „szerve”.

Irodalom

- Aitchison, Jean 1991: *Language Change: Progress or Decay?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Aitchison, Jean 1996: *The Seeds of Speech. Language Origin and Evolution.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Békés Vera 1996: *A hiányzó paradigma.* Debrecen: Latin Betűk.

²⁴ Erről korábban Sándor 1999c.

²⁵ Erről korábban Sándor 2000.

- Bichakjian, Bernard H. 2002: *Language in a Darwinian Perspective*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Clark, Brady 2010: Evolutionary Frameworks for Language Change: The Price Equation Approach. *Language and Linguistics Compass* 4/6, 363–376.
- Croft, William 2000: *Explaining Language Change: an Evolutionary Approach*. Toronto: Longman.
- Croft, William 2008: Evolutionary linguistics. *Annual Review of Anthropology* 37, 219–234.
- Dunbar, Robin 1996: *Grooming, Gossip, and the Evolution of Language*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Geeraerts, Dirk – Gitte Kristiansen – Yves Peirsman (szerk.) 2010: *Advances in Cognitive Sociolinguistics*. Walter de Gruyter.
- Fitch, Tecumseh 2010: *The Evolution of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hudson, Richard A. 1996: *Sociolinguistics*. Second edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Keller, Rudi 1994: *On Language Change. The Invisible Hand in Language*. London: Routledge.
- Koerner, Konrad 1991: Toward a History of Modern Sociolinguistics. *American Speech* 66/1, 57–70.
- Kretzschmar, William A. 2009: *The Linguistics of Speech*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Labov, William 1994: *Principles of Linguistic Change. Internal Factors*. Cambridge, MA: Blackwell Publishers.
- Labov, William 2001: *Principles of Linguistic Change. Social Factors*. Malden, MA: Blackwell Publishers.
- Labov, William 2010: *Principles of Linguistic Change. Cognitive and Cultural Factors*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Larson, Richard K. – Viviane Déprez – Hiroko Yamakido 2010: *The Evolution of Human Language: Biolinguistic Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McMahon, April 1994: *Understanding Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McMahon, April 2000: *Change, Chance and Optimality*. Oxford: Oxford University Press.

- McMahon, April – Robert McMahon 2012. *Evolutionary Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mufwene, Salikoko 2008: *Language Evolution. Contact, Competition and Change*. London: Continuum International Publishing Group Ltd.
- Nerlich, Brigitte 2005: *Change in Language. Whitney, Bréal and Wegener*. London: Routledge.
- Pinker, Steven – Paul Bloom 1990: Natural language and natural selection. *Behavioral and Brain Sciences*, 13/4, 707–784.
- Pléh Csaba 2007: A tudomány jövője: a kognitív tudomány példája a tudományok tagolódásáról és diverzifikálódásáról. *Magyar Tudomány* 168, 1118–1129.
- Ritt, Nikolaus 2004: *Selfish Sounds and Linguistic Evolution. A Darwinian Approach to Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sándor Klára 1998: Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In Sándor K. (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged: JGYF Kiadó, 57–84.
- Sándor Klára 1999a: Békés Vera: A hiányzó paradigma. *Magyar Tudomány* 1999/11, 1387–1392.
- Sándor Klára 1999b: A megtalált paradigma. *Magyar Filozófiai Szemle* 1999/4-5, 595–606.
- Sándor Klára 1999c: The connectionist approach as a theory for language variation and change. Előadás, The 28th New Ways of Analyzing Language Variation Conference, Toronto, 1999. október 15.
- Sándor Klára 2000: Language Change and Evolution: Variation as a Consequence of the Biological Embeddedness of Language. Előadás, The 29th New Ways of Analyzing Variation Conference, East Lansing (MI, USA), 2000. október 7.
- Sándor Klára 2001a: Szociolingvisztikai alapismeretek. In Sándor K. (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Szeged: JGYF Kiadó, 7–48.
- Sándor Klára 2001b: A nyelv „gyenge pontjai”. In Károly L. – Kincses Nagy É. (szerk.): *Néptörténet – nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. Szeged: SzTE BTK Altajisztikai Tanszék, 119–135.

- Sándor Klára – Kampis György 2000a: Nyelv és evolúció. *Replika* 40, 125–143.
- Schneider, Edgar. W. 1997: Chaos theory as a model for dialect variability and change? In A. R. Thomas (szerk.): *Issues and methods in dialectology*. Bangor: Department of Linguistics, University of Wales, 22–36.
- Trudgill, Peter 2011: *Sociolinguistic Typology: Social Determinants of Linguistic Complexity*. Oxford: Oxford University Press.
- Weinreich, Uriel – William Labov – Marvin Herzog 1968: Empirical foundations for a theory of language change. In W. Lehmann – Y. Malkiel (szerk.): *Directions for Historical Linguistics*. Austin: University of Texas Press, 95–195.
- Whitney, William Dwight 1867: *Language and the Study of Language: Twelve Lectures on the Principles of Linguistic Science*. London: N. Trübner and Co.
- Whitney, William Dwight 1874: On Darwinism and Language. *North American Review* 119, 61–88.
- Whitney, William Dwight 1875: *The Life and Growth of Language*. New York: D. Appleton and Company.

Előadások

Sándor Klára